

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı

Belleten

2009/1

Türk Dil Kurumu Yayınları

İÇİNDEKİLER

Çift Ünsüzle Başlayan Kelimeler Cemil EKİYOR	7
Eski Anadolu Türkçesi Eserlerinden <i>Tertib-i Mu' alece</i> 'deki Organ Adlı Tıp Terimleri Gürkan GÜMÜŞATAM	25
Derleme Sözlüğü'ndeki Kalıplaşmış İsim-Fiillerin ve Sıfat-Fiillerin Yazı Dilinde Kullanılabilirlik Durumları Hülya SAVRAN	51
Genel Türkçe Bağlamında Türkiye Türkçesinde <i>Şimdi</i> ve <i>İşte</i> Sözcüklerinin Etimolojisi Marek STACHOWSKI - Çev.: Hülya KAYA	93
Kes-Kopyala-Yapıştır: Yeni Kelime Türet Mustafa ŞENEL	99
Observations Sur Quelques Aspects De La Planification Linguistique Turque Adrien Alp VAILLANT	111

GENEL TÜRKÇE BAĞLAMINDA TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ŞİMDİ VE İŞTE SÖZCÜKLERİNİN ETİMOLOJİSİ*

Marek STACHOWSKI**
Çeviren: Hülya KAYA***

Türkiye Türkçesinin söz varlığının kökenini araştırırken, genel Türkçe arka planının da dikkate alınması gerektiği kesinlikle şüphe götürmez. Bu gerçek, bazı durumlarda birçok başka durumda olduğundan çok daha esastır. Burada da genel Türkolojiye ait bir dil karşılaştırması yapılmadan önce kökenleri açıklanamayan sözcükler üzerinde durulacaktır.

Ttü. *şimdi* sözcüğünün etimolojisi, VEWT ve Eren 1999 gibi sözlüklerde bulunmamaktadır. A. Tietze'nin hazırladığı sözlük ise sadece E'ye kadar yayınlanmıştır. Bununla birlikte sözcüğün yapısı oldukça kolay görülebilir: < ş + *imdi*. Bu sözcük Eatü. kayıtlarında *uš imdi* (Tekin 1996: 256) ile onaylanır.

Bu *imdi* üzerinde daha fazla durmayacağız. Bizim amacımız çerçevesinde bunun fazla sorun yaratmadığını söylemek yeterli olacaktır; çünkü bu sözcük AnaTü. *amti'yi (> MK. *amdi*) yansıtmaktadır ve bu da *am'dan gelmektedir (> Tuv. *am* “şimdi”, Koyb. *am(ok)*, Tel. *em* ~ *emok* “hemen şimdi, tam şimdi”;¹ Tekin 1996: 256).

Önsesteki düşme (Eatü. *uš imdi* > Ttü. *şimdi*) de fazla sorun yaratmamaktadır; çünkü bu tip ses düşmelerine başka örnekler mevcuttur. Örneğin:

[a] Ttü. *sıtma* < *ısıtma < *ısıt-* (ĖSTYa I: 671; Eren 1999: 367) < AnaTü. **ıs-* **ılık olmak/ısınmak* > *ısığ > *ısığ-çak > Ttü. *sıcak*;

[b] Gag. *sırgan* = Ttü. *ısırgan* < *ısır-* “ısırmak” (ĖSTYa II: 672).

Bu dört sözcüğün her biri (*uš imdi*, *ısıtma, *ısığçak ve *ısırgan*) üç heceden oluşmaktadır. Ortada bulunan hece dar bir ünlüyü temel alır. Bu durumda Türkçe sözcükler bilindiği gibi hecelerden birinin kısaltımına eğilimlidir. Bu da çoğunlukla

* Makalenin özgün künyesi: “Die etymologie von ttü. *şimdi* ‘jetzt’ und *işte* ‘voilà’ vor gemeintürkischem Hintergrund”, *Studia Etymologica Cracoviensia*, vol. 12, Kraków 2007, 171-176.

** Prof. Dr., Jagiellonian University, Institute of Oriental Philology, Kraków-POLONYA

*** Yrd. Doç. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Mütercim Tercümanlık Bölümü.

¹ Sık sık (ä) ile gösterilen geniş e için burada (e) kullanıyorum. Diğer yandan Türk dillerinde oldukça ender görülen (daha) dar e için (e) kullanıyorum. Modern Türkiye Türkçesindeki kayıtlar/belgeler, geçerli Türkiye Türkçesi imlasına göre yazılmıştır.

orta hece ünlüsünün düşmesiyle gerçekleşir; ancak burada bu mümkün değildir; çünkü bu durumda üç ünsüzlü bir grup oluşurdu (*uşmdi, *ıstma, *ısgçak, *ısrğan). Bu da Türkçe için söz konusu olamaz. Son hece ünlüsünün düşmesi de mümkün değildir. *ısrğan* ve *ısgçak sözcüklerinde son hece ünlüsünden sonra bir ünsüzün gelmesi sones düşmesini engeller; *uş imdi* ve *ıstma sözcüklerinde ise sones olarak *-md* veya *-tm* gelirdi, ki bu da Türkçeye uygun değildir. Böyle bir durumda önses ünlüsü düşmesi bu tür sözcükleri bir hece kadar kısaltmanın tek yoludur.

Ttü. *şimdi* sözcüğünün VEWT ve Eren 1999'da yer alması, Clauson 1972: 156, ETYa I: 357 ve Tatarincev 2000: 107 gibi etimoloji sözlüklerinde ise, AnaTü. *amty kelimesinin yansımalarına ayrılan maddelerde anılmaması, bu kavramın biçimbirimsel yapısının ve kökeninin henüz açıklığa kavuşmamış olduğunu açıkça göstermektedir.

Aşağıda Ttü. *şimdi* sözcüğünün önsesi *-ş'*yi daha yakından inceleyelim. Bu *-ş'* ve Eatü. *uş* öğelerini, eski yazıtlardan tanıdığımız ve muhtemelen en önemli işlevi gösterme/pekiştirme olan *oş ~ üş ~ iş* olarak tanımlamamıza² engel oluşturacak bir durum yoktur. Ancak bu ögenin AnaTü.de yeniden kurulması pek kolay değildir.

Bir yandan, kayıtlarda geçen ses varyantının (*oş ~ uş ~ üş ~ iş*) hangisinin ilk olduğuna karar vermek zordur; ancak hepsi AnaTü. **Vš'*e işaret etmektedir.

Diğer yandan, bu ses varyantlarını Yakutça dil malzemesinden ayırmamak gerekir; Yakutça yapılarında ise, her zaman **š(V)* izine rastlanmaktadır. Burada **š(V)* ünlüsü, ünsüz ile başlayan tabanın ilk hecesinin ünlüsü ile aynı olur. Örneğin Yak. *subu* "tam bu" (< *bu*), *samanna* "tam/işte burada" (< *manna* "burada"), *samannık* "aynen/tam bunun gibi" (< *mannık* "bunun gibi biri"), *siti* "tam şuradaki" (< *iti* "şuradaki"), *sol* "işte o" (< *ol* "o"), *soččo* "tam/işte onun kadar" (< *oččo* "şunun kadar") vb. **š(V)*'de yer alan ünlünün durumu belirsizdir. Genel Türkçenin ses dizemiyle uyumlu kalmak için bunu **šC-* (< *Vš + *C-*) grubundan ses türemesi olarak alabiliriz. Ancak bunu çürüten iki durum söz konusudur: (1) Türk dillerinde ses türemesinde ünlü normalde dardır ve ilk hecenin ünlüsüyle sadece ses uyumu konusunda örtüşür; (2) Yakutçadaki pekiştirmeli *s-* yapılarında her zaman ilk hece vurgulanır: *sübu*, *sámanna*, vb. Ttü. *şimdi* sözcüğünde de ilk hece vurgulanır. Vurgunun, bilhassa türeme seste yer alması çok şaşırtıcı olurdu. Yakutçanın mekanizması, Türkçede başka bir yerde ve muhtemelen hiçbir zaman görülmeyen bir çeşit "önses benzeşmesi"ni³ andırmaktadır.

Yakutçanın **š(V)*- pekiştirmeli yapısı bir anlamda modern Türkiye Türkçesindeki ilk hece tekrarına benzemektedir. Ancak şöyle bir farklılık vardır: Günümüzde Türkiye Türkçesinde hece bitişindeki ünsüzün yerine *p*, *r*, *m* veya *s* getirilirken (Örn. Ttü. *belli* → *bel-belli > *besbelli*), Yakutçada sözcüğün ön ünsüzü yerine *s* getirilir (Yak. *bu* "bu" → *bu-bu > *subu* "işte bu"). Öte yandan Yakutçada mevcut *samanna*

² İlgili dillerdeki yazılı kayıtlar için bkz. EŞTYa I 492.

³ Krş. Sardinya dilinin Roman dilbilimine göre tanımı: "Paragog, ünsüz ile biten sözcüklerde son ünlünün kopyasının eklenmesi olarak bilinen olguya verilen addır: (Sardinya dili) [parayulaza] < Latince *parabolas* ("benzetme, mesel") (Pöckl/Rainer 1990: 59). Yakutça yapımlarda ise sözcükler ilk hecenin ünlüsünün bir kopyasını alır.

yerine *manna* “burada” sözcüğünün **man-manna*’ya dönüştürüldükten sonra **san-manna*’ya (? > **sam-manna*) dönüştürülmesi beklenirdi. Bu nedenle burada hece tekrarı yerine, daha çok bir (önek biçiminde?) pekiştirme yapısı (veya pekiştirme bileşeni) görmek daha uygun olacaktır.

Kırgızca *ušu(l) ~ ošo(l)*, Kazakça *osu*, vb. “o, ilgili” (Kotwicz 1951: 114) olduğu gibi VCV yapıları (ünlü-ünsüz-ünlü yapısı), kanımca Yakutçadaki yapılardan farklıdır. Aksi takdirde bir dilde önses-*o*’nun, diğerinde bir soneses -*u*’nun, bir başkasında da hiçbir sesin düşmediği AnaTü. **ošu* veya benzer bir ögenin varlığını varsaymak gerekirdi; ancak bu pek inandırıcı olmazdı. Ben bu yapılarda daha çok pekiştirici **Vš* ile gösterme zamiri **o(l)* “o”dan oluşan bir bileşim görüyorum.

Aynı pekiştirme unsuru **Vš*’yi Ttü. *ište*’de görmek istiyorum (ayrıca bu sözcüğün de ilk hecesi vurguludur). Bu sözcük Eren 1999’da yer almamaktadır. ÈSTYa I: 493’te ise, *ište*’nin pekiştiriciliği anlaşılan ve bazı bağlamlarda “o, ilgili” olarak çevrilebilen *iš*’e ait sözlükselleştirilmiş bir bulunma durumu yapısı olduğu yazmaktadır (ÈSTYa I: 493). Bu yorum, muhtemelen daha eski bir ifade biçimi olan *iš bunda* “işte burada” ile desteklenebilir belki ama ben bu yorumun doğruluğundan en az iki nedenle şüpheliyim.

Birincisi, bir pekiştirme unsuru tümce içinde tek başına yer almaz ve bu nedenle de çekime girmez. İkincisi ise buradaki anlam gelişimi doğrudan anlaşılamaz, çünkü “bunda” ve “şunun içinde” gibi bir bulunma durumu anlamından “işte” anlamı nasıl gelişmiş olabilir?

Türkiye Türkçesi *ište* sözcüğünde bulunan soneses -*te*’yi ben AnaTü. **te* zamirinin (“o, ilgili”) bir izi olarak yorumluyorum. Gerçi bu sözcük modern Türk dillerindeki kayıtlarda çok az geçer (en azından Sibiryada dışında), ama yine de bu öge vardır ve bu konuda bazı kayıtları sunmaya değer.

Ancak **te* zamirinin (örneğin AnaAlt. arka planı veya AnaUral. **tš* “bu”, **tš* “o, ilgili” ile olan ilişkisi gibi) diğer makul bağlantıların Türkçe etimolojisi açısından bir anlamı olmadığını ve bu nedenle burada daha fazla tartışılmayacağını özellikle vurgulamak gerekir.

Tofalarca *tē* “o, ilgili” (Rassadin 1978: 256; 1995: 264) sözcüğünde iki durum çekimi de bulunmaktadır: *tēge* “oraya”, *tēde* “orada” (Rassadin 1995: 76). Tofalarca *tē*’nin anlamı konusunda Rassadin 1971: 80 önemli bir eklemeye bulunur: “o, ilgili, şu, (konuşmacının görme mesafesinde bir cisim/eşya)”. Bunun, günümüzde *ište*’nin kullanıldığı konuşma durumlarına uyduğu anlaşılmaktadır.

Tuvacada bunun yerine *dɣ ~ dū ~ dō ~ dū ~ dā*, ağızlarında *dē ~ dī* bulunur (Tatarincev 2002: 237; Pal’mbach 1953: 610; *dā* varyantı sadece *mom* kavramı altındaki örneklerde bulunmaktadır.) Böylece AnaTü. için ünlünün yeniden nasıl kurulacağı sorusu ortaya çıkar (Bunun için aşağıya bakınız). Ancak Tuvaca başka bir soruyu da dayatır: Bulunma durumu çekimleri *dɣnde ~ dūnda* “orada” şekillerindeki -*n*- ünsüzü

nasıl açıklanabilir? (Tofalarca *-n-'siz, tēde* "orada" ile karşılaştırınız, yukarı bakınız). Saf Türkçe dil zemininde, *tegi (< *tekü) "o, oralı, oradaki"den yola çıkmanın belki daha doğru olacağı düşüncesi yürütülebilir ki, bu durumda Tuvacadaki *dıynde ~ dūnda* "orada" şekli, *te-gi (? *te-kü)-*n-de* "onun içinde" = "orada" türevinden gelişmiş olur.

Oysa Tuvaca konusunda başka bir açıklama daha uygun görünmekte. Bu açıklamaya göre, Moğolcadan ödünçlenen *tende* "orada"nın (Lessing 1960: 801a) Tuvaca *dḡ ~ dū* "o, ilgili, şu" ile içiçe geçmesi söz konusudur.

Çulımcada hem *teḡ* "o, ilgili, şu" (Birjukovič 1984: 62) hem *te* (Pomorska 2004: 167, madde 3.6.), hem de *te yēd-uṅge* "o haftada"⁴ kalıbı (Pomorska 2004: 136, madde 3.6.) vardır. Çulımcada *teḡ* muhtemelen *tegi'den gelmektedir, diğer bir deyişle Çul. *teḡ* < *tegi < *tekü < *te > Çul. *te*.

Kırgızcada *tigi*'nin "o, ilgili, şu" (< *te-gi) yanı sıra bir de *tetigi* (Kotwicz 1951: 114) vardır. *tegi "o, ilgili, oradaki" günümüzde Şor. *tigī* ve Oyr. Hks. Kıpç. *tigī* (Räsänen 1957: 36'da yanılarak Hakasça *tigī* denmiştir), ayrıca Küer. *tigi olak* "o oğlan" (Radloff 1868: 695) olarak görülmektedir. Bu zamirin ikinci hecesi, çok iyi bilinen **-kü* ekidir; bunun için bakınız Ttü. *hangi* < AnaTü. **kān(V)*⁵ "hangi" ve Çuv. *śakā* "bu" < *yekü < AnaTü. *ye = Oyr. Osm *ye* "işte böyle!" (Poppe 1926: 82). Bu ögenin anlamı ve işlevi pek açıklığa kavuşmamıştır. Kotwicz 1936: 78, bunun muhtemelen "ve, de/da" anlamına geldiğini tahmin etmektedir.⁶

Görüldüğü üzere *te zamirindeki ünlünün ses değeri pek açık değildir. Hâlbuki bu uygunsuzluk esasen ancak Tuvacada mevcuttur. Bu yüzden, kanımca en çok kabul edilebilir çözüm, şimdilik Ana Türkçe bir kısa **-e-*'yi tasarlayıp bu fenomenin açıklamasını ileriki bir tarihe ertelemektir.

Ayrıca ortaya çıkan ünlü uzunluğu meselesi var. Sadece Tofalarca ve Tuvacada uzun bir ünlü bulunmaktadır ve bu ünlünün –her iki dilin de tarihçesinden bilindiği gibi– AnaTü.deki ilk hecesinde uzun ünlüyü yansıtmaması mümkün değildir. Böylece bu sesli, en çok *tegi'nin son hecesinin düşmesinden sonraki yedek uzatma ile açıklanabilir. Diğer bir deyişle *tē* < *tegi* < *te (+ **-kü*). Sonsesin düşmüş oluşu, büyük bir ihtimalle gösterme zamirinin yüksek kullanım frekansıyla bağlantılıdır.

Sonuç itibarıyla: Ttü. *işte* < AnaTü. *Vš, pekiştirme unsuru (+ *imdi* "şimdi" > *Všimdi [= Eatü. *uš imdi*] > Ttü. *şimdi*) + AnaTü. *te "o, ilgili, şu [konuşmacının

⁴ Çul. *yēdun* 'hafta' < *yēdi kūn* 'yedi gün'. İkinci hecede yer alan damaksız sesli muhtemelen Çul. metinlerde sık sık görülen bir yazım hatasıdır. Bunun için bkz. Pomorska 2004: 28ff. Yazar, kendi Çul. koleksiyonundan başka kayıtları da hizmetime sunduğu için kendisine müteşekkirim: Çul. *teg čana* [...] *pu čana* [...] 'o tarafta/sayfada [...], bu tarafta/sayfada' [...]' (özgün kaynağa olduğu gibi değil: 'на одной стороне [...], на другой стороне [...]'); *teler* 'sвои люди'; *teḡ künde* 'o/ilgili gün'; *po yıldus koyād* 'i yarukrak te yıldıstardın' 'bu yıldız o yıldızlardan daha çok parlıyor' (özgün kaynağıdaki gibi değil: 'Эта звезда горит ярче всех звезд').

⁵ Bu zamirin yansımaları için bakınız Schönig 1995.

⁶ Bu, Meninski sözlüğündeki (III 5641) örneğe aşağı yukarı uymaktadır: *ye bu hāl...* 'hic ergo status...' = 've bu durum...' (sözcük orada 'aut, vel, sed, at; igitur' = 'veya, ama; yani' gibi çevrilmiş olmasına rağmen). Meninski'nin (III 5641) yorumu: "Frequens est hoc *ye pro ı ya apud Poetas* [...]" üslup açısından doğru olabilir ama buna rağmen *ye*'nin gerçekten de şekil değişmesine uğramış *ya*'dan geldiğini garanti edemez.

görüş mesafesinde]”. Buna paralel biçimsel yapı için bakınız Ttü. *işbu* “(işte) o”, Krg. *oşol* = Yak. *sol* “(işte) o”.

Kısaltmalar ve Kaynakça

Çul. Çulmca
 Çuv. Çuvaşça
 Eatü. Eski Anadolu Türkçesi
 Hks. Hakasça
 Kıpç. Kıpçakça
 Kırg. Kırgızca
 Koyb. Koybalca
 Küer. Küerikçe
 Osm. Osmanlıca
 Oyr. Oyrotça
 AnaTü. Ana Türkçe
 Tel. Teleütçe
 Ttü. Türkiye Türkçesi
 Tuv. Tuvaca
 Yak. Yakutça

- ÉSTYa: Sevortyan, E. V. (1974-) *Ètimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov. I-*, Moskva: İzdatel'stvo “Nauka”.
- Vewt: Räsänen, M. (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Hel'sinki.
- Biryukoviç, R. M. (1984), *Leksika Çulmsko-tyurkskogo yazıka*, Saratov.
- Clauson, Sir G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Eren, H. (1999), *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. Ankara.
- Kotwicz, W. (1936), *Les pronoms dans les langues altaïques*, Kraków.
- (1951), “Studia Nad Jezykami Altajskimi”, *Rocznik Orientalistyczny* 16: 1-317.
- Lessing, F. D. (1960), *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley& Los Angeles.
- Meninski à Mesgnien, F. *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae . Arabicae . Persicae*. Viennae 1680 [2. Auflage: ed. M. Ölmez/ S. Stachowski, İstanbul 2000].
- Pal'mbach, A. A. (1953), *Russko-Tuvinskiy Slovar'*, Moskva.
- Pöckl, W-Rainer, F. (1990), *Einführung in die romanische Sprachwissenschaft*, Tübingen.

- Pomorska, M. (2004), *Middle Chulym Noun Formation*, Kraków.
- Poppe, N. (1926), "Die Tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türk-sprachen", *Kőrösi Csoma Archivum* 2: 65-83.
- Radloff, W. (1868), *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens*, II, St. Petersburg.
- Räsänen, M. (1957), *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*, Helsinki.
- Rassadin, V. I., (1971), *Fonetika i Leksika Tofalarskogo Yazıka*, Ulan-Ude.
- (1978), *Morfologiya tofalarskogo yazıka v sravnitel'nom osveşçenii*, Moskva.
- (1995), *Tofalarsko-russkiy, russko-tofalarskiy slovar'*. Irkutsk.
- Schönig, C. (1995), "qa:ño und Konsorten", Erdal, M.-Tezcan, S. (ed.): *Beläk Bitig* [FS G. Doerfer], Wiesbaden: 177-187.
- Tatarincev, B. I. (2000), *Ètimologiçeskiy slovar' tuvinskogo yazıka*, I, Novosibirsk.
- (2002), *Ètimologiçeskiy slovar' tuvinskogo yazıka*, II, Novosibirsk.
- Tekin, T. (1996), "Altaic Etymologies, I", *International Journal of Central Asian Studies* 1: 245-268.
- Tietze, A. (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati I/Sprachgeschichtliches und Etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen*, İstanbul-Wien.